

PLANŠARSTVO V BOHINJU V 19. STOLETJU

Metka Žan Lotrič, univ. dipl. inž. zoot.,
Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za zootehniko

Planinska paša oz. planšarstvo ima v slovenskem kmetijstvu dolgo tradicijo. Naravne razmere in pogoji v Julijskih Alpah so najbolj pripomogli k temu, da se je v tej najobsežnejši gorski skupini v Sloveniji razvilo največ planin. Planinske selitve so bile tam najživahnije in predelava mleka v mlečne proizvode največja. Na tem območju je s planšarstvom najtesneje povezan Bohinj, kjer sta imela živinoreja in planinsko gospodarjenje od nekdaj velik gospodarski pomen. O tem je Hitz (1878) zapisal: **»Bohinjski kraj je po svoji legi, po svojem podnebju in lastnosti zemlje najbolj ustvarjen za živinorejo in planšarstvo, veliko manj pa za poljedelstvo. Živinoreja in dobro planinsko gospodarstvo ste tedaj najimenitnejša studenca za blagostan tukajšnjega kraja; zato potrebujeta neprenehoma posebno skrb. Mora se tedaj zmirom in zmirom povdarjati, da Bohinjci ne prezrejo omenjenih dveh studencev, iz katerih posebno izvira njih blagostan.«**

S planšarstvom in razvojem sirarstva v Bohinju v drugi polovici 19. stoletja sta bila tesno povezana župnik iz Bohinjske Bistrice Janez Mesar in Tomaž Hitz. Janez Mesar je bil predstojnik kmetijske podružnice v Bohinjski Bistrici in je imel veliko strokovnega znanja, potrebnega za umno gospodarjenje na planinah. Tomaž Hitz, po rodu Švicar, je kot sirarski strokovnjak v vlogi popotnega učitelja poučeval sirarje in planšarje na Tolminskem in v Bohinju. Tako Janez Mesar kot Tomaž Hitz sta svoja videnja in strokovna stališča tudi objavljala.

SPLOŠNO O RAZVOJU PLANŠARSTVA V BOHINJU

Zaradi pomanjkanja rodovitne zemlje v Bohinju je bila živinoreja v povezavi z izkoriščanjem planinskih pašnikov najpomembnejša panoga kmetijstva, ki je zagotavljala preživetje. Med nekmetijskimi gospodarskimi panogami sta bila za poselitev in posredno za izkoriščanje planin v Julijskih Alpah pomembna rudarstvo in fužinarstvo. Gre za zanimivo povezavo s kmetijskim delom, ki so ga ljudje opravljali ob lepem vremenu, ob dolgotrajnem deževju pa so v rovih kopali rudo. Po prenehanju železnega rudarstva je veliko ljudi ostalo brez dela, zato so se usmerili v kmetijstvo. Le to je bilo mogoče v glavnem le v obliki živinoreje, zato se je pojavila potreba po ustanavljanju novih planin in širjenju starih (Melik, 1950). Novak (1970) piše, da so planine prvotno uporabljale in zanje skrbele stare vasi, sčasoma pa so v planinsko skupnost sprejemale tudi mlajše vasi, ki so nastale na njihovem ozemlju. Kasneje so na planinah nastajala tudi naselja (Koprivnik v Bohinju na Češenjski planini, Gorjuše na Nomenjski planini). Glede na vrsto živali in značaj planšarskega obrata so se v bohinjski skupini razvile goveje planine. Na planinah na območju Bohinja so za svečane priložnosti izdelovali majhne sire v obliki krogle, ki so jih imenovali »ožemčki« in so jih oblikovali z razbeljenim železom (Novak, 1970). Posebne gospodarske objekte za živino so postavili na najnižje dele planin, večinoma na konkavna, kotlasta tla, v konte (Bohinj, Pokljuka), kjer so stavbe razvrstili krožno (planina Dedno polje in Laz v Bohinju), na Zajamnikih pa je imelo naselje stegnjeno obliko (Novak, 1970). Preusmeritev v živinorejo, zlasti po propadu fužinarstva, je terjala

razširjanje planin in planinskega gospodarstva, kar pa je bilo mogoče v celoti izpeljati le na račun krčenja gozda. To je povzročalo vedno nove spore med fevdalnimi lastniki.

PAŠNI CIKLUSI

Pašni ciklusi in prehod k planinski paši so bili postopni. Pavlica (1936) je v Kmetiskem listu o tem zapisal: **»Pregon živine se stopnjuje. Tako na primer se prično s pašo na planini Uskancu nad Zlatorogom. Od tu gre govedo na planine Udični vrh, Blato in na Grintojco. Vse imenovane planine se imenujejo nižavske; na njih ostane govedo do 7. julija. Od tedaj naprej se pričinja pravo planinsko življenje, ko se porazdeli živina na visoke planine. Laz, Jezero, Dedno polje, Ovčarija in Všenik so najvišje staro-fužinske planine«.** Med naštetimi planinami avtor izpostavlja planino Laz, ki je po njegovem mnenju ena najlepših in najprimernejših za mlekarstvo.

Ponekod v Bohinju so se pastirji z živino preselili trikrat v smeri navzgor in trikrat v smeri navzdol (Melik, 1950). V Bohinju v spodnji dolini so poznali dvojno selitev, in sicer so na prvih planinah pasli od srede maja do konca junija in nato do začetka septembra na visokih planinah (Novak, 1970). Tako živahnih selitev niso poznali nikjer drugje v slovenskih Alpah.

RAZVOJ SIRARSTVA V BOHINJU V 19. STOLETJU

Sir je bil zaradi svoje dolge obstojnosti veliko časa najpomembnejši mlečni proizvod. Do uveljavitve masti v 16. stoletju je bil pomemben vir za prehrano ljudi, kasneje pa je postal blago za prodajo. Do druge polovice 19. stoletja je v Bohinju siril vsak posestnik sam (Novak, 1970).

V drugi polovici 19. stoletja sta Kranjska in Goriška kmetijska družba iskali primerne popotnega učitelja za vodenje in nadzorovanje sirarskih družb v Bohinju in Tolminu. Odločili sta se za Švicarja Tomaža Hitza, slovensko ministrstvo za kmetijstvo pa sta prosili, naj ga plačuje. Janez Bleiweis (1878) je v Kmetijskih in rokodelskih novicah, v članku **»Odprto pismo družbe kmetijske Kranjske planinarjem v Bohinji in Tolminu o umnem mlekarstvu in sirarstvu«**, v posebnem pismu, ki ga je namenil gospodarjem, razložil delo Tomaža Hitza: **»G. Hitz bo planinarjem (planšarjem) in njihovim učencem dajal praktični pa tudi, če treba, teoretični poduk v napravljani mastnega in nemastnega sira, surovega masla in ožemčiča. Podučeval jih bode tudi o tem, kako naj se delajo sirarski zapiski in računi...«**



Molža na planini Ovčarija (Vir: Gorenjski muzej Kranj)



Bohinj je doželičica, katera živi in more le živeti od planinarstva in šivinoreje.

Hitz (1876) navaja podrobnosti, ki so pripeljale do velikega razvoja sirarstva in mlekarstva v Bohinju. Pri tem omenja, da gre poleg podpor c.k. ministrstva za kmetijstvo velika zahvala župniku Janezu Mesarju iz Bohinjske Bistrice. O zaslužnem delu župnika Mesarja je pisal tudi Janez Bleiweis (1878) v Kmetijskih in rokodelskih novicah: **»Hvaležni pa morajo naši Kranjski gospodarji še posebno biti g. župniku Mesarju, katerega po pravici smemo imenovati očeta umnejšega mlekarstva in sirarstva na Kranjskem, ki je bil neutrudljiv posredovalec med našimi Bohinjskimi gospodarji in družbo kmetijsko Kranjsko.«**

Župnik Mesar je svoje znanje razširjal tudi po drugih planšarskih območjih. Tako je npr. obiskal planšarje na Kamniškem, Nanosu in v Gozdu pod Snežnikom, kjer jih je podučil: **»o umni porabi planinskega sveta, o oskrbovanju živine in umni porabi poglavitnega pridelka, namreč mleka.«** O tem je pripravil obširno poročilo in ga objavil v Kmetijskih in rokodelskih novicah, v članku z naslovom **»O zboljšani planinskega gospodarstva«** (1875).



(Vir: Teržan Josip. Kmetovalčev svetovalec. Kmetijska matica, Ljubljana 1929, 126 strani)

Čreda bohinjskih goved na domačem pašniku srenje Bohinjska Bistrica na Gorenjskem.

Hitz (1876) poudarja pomembnost dela, ki ga je opravljal župnik Janez Mesar, ki je bil med drugim odgovoren tudi za ustanovitev prvega sirarskega društva v občinah Bistrica, Bohinj, Bitnje in Lepenice. Društvo je delovalo od 10. junija do 14. septembra 1873 na planini Bitnje. Uspešen tržni izkupiček od mlečnih proizvodov je naslednje leto (1874), po vzoru Bohinjskega društva, vzpodbudil ustanovitev treh novih družb v okolici Bistriške – Bohinjski: v Nemških rovtah, v Nomnu in Ravni. Društvo v Nomnu je izdelovalo sir 88 dni le na planini, društvi Nemške rove in Ravne pa tudi v dolini, in sicer 120 dni oz. 101 dan. V vseh štirih družtvih so izdelovali sir stari goriški sirarji. O pogojih, ki so jih imeli za sirjenje, je Hitz (1876) zapisal: **»Thermometra niso imeli, akoravno je pri napravi sira jako potreben; sir so stiskali le s pomočjo kamna; kotel je narejen po starem, jako globok, da se iz njega sir težko jemlje, i kateri navadno drži po 150-180 bok. Ti kotli so premajhni ter bodo društva primorana, da si nakupijo s časoma novih«**. Podrobnosti o izdelavi in prodaji sira ter o dohodku so prikazane v preglednicah 1 in 2:

Preglednica 1: Št delovnih dni, količina mleka, sira in skute ter dobiček po posameznih planinah (1874):

Planina	Število delovnih dni	Vsota mleka bokalov	sira funt	skute funt	Vrednost sira	Vrednost skute	Različni dohodki	Znesek dohodkov	Stroški	Čisti dohodek	Bokal mleka je stal	Čisti sira se je predalo	100 bokalov mleka je dalo skute
					gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	sira skute
Bitnja	88	24948	5703	3110	1764	624	—	2888	218	2170	—	809	30 93 9-14 4-98
Ravna	101	16890	3317	2200	1054 21	440	—	1499 21	130	1364 21	—	809	31 75 7-86 5-21
Nomen	84	12510	3364	1835	1096	307	13 na sirovo maslo	1476	165	1310	—	104	32 28 10-75 5-23
Nemškaroča	120	16898	3400	2100	980	420	—	1400	?	?	?	?	28 32 8-04 4-96

Glede na lep uspeh v letu 1874 so mleko predelovali tudi naslednje leto (1875).

Preglednica 2: Število delovnih dni, količina mleka, sira in skute ter dobiček po posameznih planinah (1875):

Planina	Število delovnih dni	Vsota mleka bokalov	sira funt	skute funt	Vrednost sira	Vrednost skute	Različni dohodki	Znesek dohodkov	Stroški	Čisti dohodek	Bokal mleka je stal	Čisti sira se je predalo	100 bokalov mleka je dalo skute
					gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	gl. kr.	sira skute
Bitnja	88	24948	5703	3110	1764	624	—	2888	218	2170	—	809	30 93 9-14 4-98
Ravna	101	16890	3317	2200	1054 21	440	—	1499 21	130	1364 21	—	809	31 75 7-86 5-21
Nomen	84	12510	3364	1835	1096	307	13 na sirovo maslo	1476	165	1310	—	104	32 28 10-75 5-23
Nemškaroča	120	16898	3400	2100	980	420	—	1400	?	?	?	?	28 32 8-04 4-96

O končnem izkupičku prodaje mleka je Hitz (1876) zapisal: **»Ako računamo še sirotko po 0,70 sold. bokal, se je tedaj prodalo mleko v: Bitnjah 9,88 sold; Ravni 9,83 kr.; Nomnu 9,37 kr.; Nemških rovtah 8,24 kr.«**

Glede skupnega dobička je Hitz (1876) ugotavljal, da bi ta bil večji, če bi rejci opustili staro navado, da ima vsak rejec svojega pastirja. Poleg tega bi se pri skupni paši tudi živina enakomerneje porazdelila po celotni planini. O zaslugah župnika Mesarja pri razvoju sirarstva Hitz (1876) pravi: **»Za vse to se ima Bohinj zahvaliti g. župniku Mesarju, kajti njegova skrb ni bila le ta, da je ustanovil sirarska društva, ampak skrbel je tudi za to, da se sir na najboljši švajcarski način izdeluje. Zatorej je stare goriške sirarje le toliko časa rabiti mogel, dokler ni iz naše sirarnice dobil dovolj sposobnih sirarjev«**.

Leta 1875 so na planinah Nemški rovt, Nomen in Bitne mleko predelovali goriški sirarji, na planini Razor pa Bohinjec Franc Ravnik, ki se je praktičnega dela sirarstva učil pri Tomažu Hitzu, teorijo pa poslušal pri župniku Mesarju. V Ravni so tisto leto uredili prvo stiskalnico za sir in iz Švice naročili potrebno orodje. O delu Ravnikarja Hitz (1876) piše: **»Akoprav so bile priprave še pomanjkljive in posebno na planini in čeravno se je Ravnik le malo časa v sirarstvu vadil, moram vendar njegov uspeh prav ugoden imenovati, kajti prodal se je njegov sir najdražje in ga je glede na planinsko pašo tudi mnogo pridelal.«** Ravnikarjev uspeh je vzpodbudil tudi ostala društva, da so začela izdelovati sir na švicarski način.

Članek končuje Hitz (1876) z besedami: **»Ko sem bil letos zopet v Bohinji, smo naredili največ družveno sirarijo v Bistrici, in reči smem, da je tako dobro urejena, kar se tiče priprav za sirarstvo, da jo smem izgledno za vsa druga društva imenovati«**.

Nadejam se pa, da se bode neutrudljivam gosp. župniku Mesarju posrečilo, da bode teh pet društev zmerom bolj napredovalo s pomočjo daljnih podpor od c.k. kmetijske družbe ljubljanske, da bode mogoče napraviti sirarstvu potrebna poslopja, in da bodo društva poleg sira tudi sirovo maslo iz sladke smetane izdelovala.

Gotovo se pa smemo nadejati, da bodo Bohinjska sirarska društva pod vodstvom g. Mesarja kmalu tako napredovala, da bodo kinč in vzgled celi kranjski deželi.«

O zaslužnem delu župnika Mesarja iz Bohinja je bilo v Kmetijskih in rokodelskih novicah (1875) v poglavju **»Naši dopisi«** zapisano: **»Radostni naznanjamo, da med 5 državnimi premijami, ki jih je ministerstvo kmetijstva letos razpisalo za sirarske družbe, eno premijo s 300 gold. dobi Ravenska sirarska družba v Bohinju. Mi čestitamo gosp. župniku Mesarju, očetu naših sirarskih družb za tako častno priznanje domačega sirarstva, ki bode Ravensko družbo gotovo**

spodbodlo na dobro začeti poti čedalje bolj napredovati; ne moremo si kaj, da ne bi tudi s posebno pohvalo omenili Franceta Ravnika, ki je s svojo brihtnostjo, strogo redovnostjo in zvestobo pripomogel, da je omenjena sirarija bila premije vredna spoznana.»

Bertoncelj (1974) je leto 1890, ko je vse leto obratovala sirarna v Stari Fužini, označil kot rojstno leto bohinjskega sirarstva in organiziranega odkupa mleka. Sirarna v Stari Fužini je leta 1890 odkupila 146 602 kg mleka, leto kasneje 212 509 kg, v letu 1899 pa je odkup narasel na 231 307 kg mleka. Bertoncelj (1974) končuje, da so takšno količino mleka dosegli in presegli šele leta 1955.

V celotnem Bohinju je leta 1891 delovalo enajst mlekarških zadrug, ki so predelale 794 800 litrov mleka. Leta 1891 sta imeli v avstrijskem cesarstvu le deželi Vorarlberg in Tirolska (Ferčej, 1994) več mlekarških zadrug kot jih je bilo na Tolminskem in Gorenjskem.

RAZMERE PAŠNIKOV V BOHINJU V 19. STOLETJU

Hitz (1878) je v Kmetijskih in rokodelskih novicah v članku »Razmere pašnikov v Bohinju« pisal o pašnih razmerah v Bohinju. Zapisal je, da so k velikemu napredku in večjemu dobičku pri prodaji mleka pripomogle na novo ustanovljene sirarske družbe, vendar pa bi bil ta dobiček lahko večji, če bi se izboljšalo tudi stanje v živinoreji. Višji tržni dobiček od mleka namreč spodbuja gospodarje k pridobivanju večje količine mleka, to pa lahko dobijo le z dobro rejeno in molzno živino. Zato bi bilo treba s pametnim obdelovanjem senožeti in pašnikov pridobiti več krme. V članku je izpostavil problem slabe krme, ki jo dobi živina na planini. Največjo krivdo je pripisal Kranjski obrtniški družbi kot lastnici večjega dela gozda, ki je omejevala pašo.

»Meni ni znano, kedaj in kako je Kranjska obrtniška družba postala lastnica večjega dela tukajšnjih gozdov in pašnikov; gotovo pa je to, da se zdaj obnaša za lastnico tolike zemlje. Ako bi v planinsko pašo se ne vtikala ta družba, bilo bi Bohinjcu pač vse eno, kdo da je gospod gozdov. Ker se pa na pašnikih tudi zareja les, zato gre pred vsem obrtniški družbi skrb na to, da samo na njen korist raste prav gost gozd na ondašnjih pašnikih; ona se ne briga za drugačno planinsko gospodarstvo, čeravno bi se z njim združiti dala zdatna gozdoreja. Za tega voljo je tedaj velike važnosti to, čigavi so gozdi.

Kakor so dandanes razmere v Bohinji, nikakor ni mogoče se nadjati kakega napredka planinskega gospodarstva, marveč nazaj mora iti vse tukajšnje gospodarstvo, ako se ne odstranijo velike zapreke zaželenega napredka. Živina tukaj ima malo prostorov za pašo, kajti na desno in levo, gori in doli so pašniki v prepoved djani; gorje gospodarju, čegar živina le eno stopinjo stori na prepovedano zemljo! Tu so tudi take planine, na katerih ne eno uro ne sme gospodar živine pustiti brez pastirja, če noče v nevarnost priti, da bode kaznovan zaradi prestopka na prepovedani svet. Živina komaj na pol sita se mora gnati k planinskim kočam in v tamošnje hleve, ko vendar v gozdih in dolinah po čevelj visoka lepa trava gnije! Namesti da bi se za pašo živine iztrebili pripravi prostori in za pašo pustili, se pašniki ali sami zarašajo z lesom ali pa ga gozdarji zasejajo in v prepoved devajo. To pa od leta do leta bolj zmanjšuje dohodke planinarstva.»

V nadaljevanju Hitz (1878) izpostavlja povezavo med umnim gozdarstvom, ki se da po njegovem mnenju zlahka združiti z umnim planinskim gospodarstvom, žal pa to ni mogoče v Bohinju. Zato prihaja vsako leto manj živine na planine, saj je na račun širitve gozda vedno manj razpoložljive paše. Takole piše: *»Tako npr. se nahajajo tukaj veliki prostori, ki so pred 20 ali 30 leti najboljše paša bili, pa so zdaj gosti gozdi, ki so se sami po sebi zarasli. Podnebje, lega in zemlja: vse to je v Bohinji lesu jako ugodno, kjerkoli je majhen prostorček prazen*

in veter zaseje kako drevesno seme kmalu vidiš drevesice za drevesicem rasti. Na svojem vsakoletnem potovanju po planinah sem občudoval tukajšnje lepe gozde s toliko obilnim lesom – nasproti pa sem miloval lačno in suho živino in obžaloval še bolj uboge dohodke planinarstva.»

V nadaljevanju Hitz (1878) razmišlja o vzrokih za žalostne razmere na področju »planinarstva«, ki povzročajo škodo kmetijstvu in seveda prebivalcem. Po njegovem mnenju bi morala pri tem večjo vlogo odigrati država: *»In država to lahko stori brez skrbi, da bi poškodovala gozdarsko gospodarstvo, kajti zemlja je temu v Bohinji jako ugodna, če tudi bi se smela živina povsod pasti, le v mladem lesu ne.*

Moje načelo je le to: naj se da planinskemu gospodarstvu to, česar potrebuje živina za svojo hrano, da potem gospodarju oni dobiček donaja, ki ga sme od nje pričakovati. Kakor pa dandanes reči stojijo, je žalibog gotovo to, da Kranjska obrtniška družba dobiček vleče, planinski gospodar pa škodo trpi, ker se paragrafi gozdne postave po gozdnih uradnikih njemu v kvar tolmačijo. Rad bi vendar vedel, ali ima država res kakošno korist od tega, da ena sama družba na svoj prid z gozdom špekulira, Bohinjci pa zaradi tega škodo trpijo, in ali bi ne bilo na večjo korist državi, ko bi pripomogla v to, da bi se mogli Bohinjci umnega planinarstva poprijeti. Ne prezreti se ne sme dalje tudi to, da od planinarstva živijo večidel vsi tukajšnji prebivalci, gozdarstvo pa je samo na prid Kranjski obrtniški družbi. Zato bi bilo živo želeli, da bi modra postava odvrnila vse te napake, pod katerimi trpi Bohinjsko planinarstvo.»

Hitz (1878) poudarja: *»Bohinj je deželica, katera živi in more le živeti od planinarstva in živinoreje.»*

ZAKLJUČEK

Bohinj je bil zaradi prevlade absolutnega travinja, travnikov, senožeti, pašnikov in planin od nekdaj izrazito planšarsko območje. V 19. stoletju so bili živina in mlečni proizvodi pomemben del dohodka Bohinjcev. Še pomembnejša sta živinoreja in planšarstvo postala po propadu fužinarstva. Veliko zaslug za napredek planšarstva v Bohinju v drugi polovici 19. stoletja je imel takratni župnik Janez Mesar, ki je leta 1873 ustanovil prvo mlekarško zadrugo na Kranjskem. Deželno vlado je prosil za pomoč in v Bohinji je prišel sirarski učitelj Tomaž Hitz, ki je učil ljudi sirjenja po švicarskem postopku. Leta 1877 so v Bohinju ustanovili prvo sirarno in s tem postavili temelj našemu mlekarstvu.

Kljub velikemu pomenu živinoreje so bile v Bohinju v drugi polovici 19. stoletja razmere za rejo govedi vse prej kot vzpodbudne. Stroge omejitve Kranjske obrtniške družbe so povzročile veliko pomanjkanje paše na planinah. Poleg tega so rejci posvečali večjo pozornost staležu živali, manj pa zagotavljanju zadostnih količin kakovostne krme. Vzrok je mogoče iskati v težjih pogojih pridelovanja krme na planšarskih območjih, zaradi česar so rejci pogosto imeli odpor do večjih živali. Zato je bila težnja po večjem številu živali večja od težnje po povečevanju produktivnosti posamezne živali.

LITERATURA:

- Bertoncelj M., 1974. Kam, bohinjsko planšarstvo? Sodobno kmetijstvo, 7, 4: 193-194;
Bleiweis J., 1878. Odprto pismo družbe Kmetijske Kranjske planinarjem v Bohinji in Tolminu o umnem mlekarstvu in sirarstvu. Kmetijske in rokodelske novice, 36, 26: 200;
Ferčej J., 1994. Planšarstvo v Sloveniji. Sodobno kmetijstvo, 27, 10: 426-430;
Hitz T., 1876. Napredek sirarstva v Bohinji na Gorenjskem. Gospodarski list, 7, 13: 2-3;
Hitz T., 1878. Razmere pašnikov v Bohinju. Kmetijske in rokodelske novice, 38: 336;
Hitz T., 1878. Razmere pašnikov v Bohinju. Kmetijske in rokodelske novice, 42: 327-328;
Melik A., 1950. Planine v Julijskih Alpah. Ljubljana, Dela inštituta za geografijo v slovenski akademiji znanosti in umetnosti: 301 str.;
Mesar J., 1875. O zboljšanju planinskega gospodarstva. Kmetijske in rokodelske novice, 37, 303-304;
Novak V., 1970. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Ljubljana, Državna založba Slovenije: 343-394;
Pavlica F., 1936. Planšarstvo in mlekarstvo Stare Fužine. Kmetijski list, 18, 23: 4-5;
Šalehar A., 2008. Prispevek k bibliografiji: Sir in planšarstvo do leta 1945. Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za zootehniko: 3 str.